

СОЦИАЛИСТИК ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТИЗИМИНИНГ МЕЪЁРИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

*Ризаев Бахтиёр Назарбоевич,
Бухоро давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси, тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.019>*

Аннотация: Социалистик тузум негизда қурилган совет ҳукумати ХХ аср жамиятда ўзига хос кураш тизимини ўртага чиқарди. Янги тузум қуроли пролетариат диктатурасининг эски тузум билан муносабати инқилоб, унинг асосини қарма-қаршилик ташиқил этган назарияни зўр бериб жорий этилишига олиб келди. Ушбу назария тармоқларга бўлинган бўлиб, унда социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тизими алоҳида ўринга эга. Шунинг билан бирга, совет ҳукумати ўртнатилган даврдан, тоунинг инқирозига қадар тараққиётга тўсиқ бўлган, утопия таърифига том маънода мос тушади. Назариянинг меъёрий - ҳуқуқий базасини ташиқил этувчи шарт-шароитлар, қонунчилик ташаббуслари мавзусидан тортиб, ижросигача бўлган таҳлиллар мазкур ишни ўзагини ташиқил этади.

Калит сўзлар: Қарор, фармон, фармоиш, директива, декларация, декрет, циркуляр, резолюциялар.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ ПРОИЗВОДСТВА

*Ризаев Бахтиёр Назарбоевич доцент,
доктор философии по истории (PhD) кафедры "Всемирная история" Бухарского
государственного университета.*

Аннотация: Советская власть, построенная на основе социалистической системы, создала уникальную систему борьбы в обществе ХХ века. Отношение диктатуры пролетариата, оружия нового режима к старому режиму привело к насильственному внедрению социалистической теории революции, основанной на противостоянии. Эта теория была разделена на отрасли, в которых социалистическая система сельскохозяйственного производства занимает особое место. В то же время советское правительство с момента его создания до своего краха было препятствием на пути прогресса, что буквально соответствовало определению утопии. Основой данной работы является анализ условий, составляющих нормативно-правовую базу теории, законодательных инициатив.

Ключевые слова: Постановления, решение, указ, распоряжения, директива, декларация, декрет, циркуляр.

NORMATIVE AND LEGAL BASIS OF THE SOCIALIST AGRICULTURAL PRODUCTION SYSTEM

*Rizaev Bakhtier Nazarboevich,
associate professor, department of World History, Bukhara State University, doctor of
philosophy in history (PhD) Uzbekistan.*

Abstract: Soviet power, built on the basis of the socialist system, created a unique system of struggle in the society of the twentieth century. The relationship of the dictatorship of the proletariat, the weapon of the new regime, to the old regime led to the violent introduction of the socialist theory of revolution based on opposition. This theory is broken down into sectors

in which the socialist agricultural production system has a special place. At the same time, the Soviet government, from its creation until its collapse, was an obstacle to progress, which literally corresponded to the definition of utopia. The basis of this work is the analysis of the conditions that make up the legal framework of the theory, legislative initiatives, from topic to implementation.

Key words: Decision, decree, order, directive, declaration, decree, circular, regulations.

Кириш. Коммунистик партиясовет назариётчилари томонидан илгари сурилган ғоялар, ҳукумат раҳбарларининг халқ олдида чиқришлари давомида билдирилган таклиф ва тавсиялари асосида социалистик хўжалик қуришнинг меъёрий-ҳуқуқий асосларини яратиш ҳамда назоратини таъминлашга маъсул директив органга айланди. Қўш ҳокимиятчилик қарор топган совет ҳукуматида давлат ва хўжалик органлари умумий мақсадлардан келиб чиқиб, лекин партия танлаган йўлдан оғишмасдан боришга сафарбар этилди. Партия Марказий аппарати ўтказган конференция, пленум ва съездлар давомида муҳокама қилинган масалалар юзасидан директива, декларация, декрет, циркуляр, резолюциялар қабул қилиниб, меъёрий - ҳуқуқийбаъза мустаҳкамлаб борилди. Ҳукумат бошқарув тизимида амалга оширилган модернизация таъсирида (1936 йил, 1946-1947 й, 1954 ва 1965 йиллар) ҳуқуқий баъза янги номдаги ҳужжатлар билан тўлдирилди. Жумладан, қарор, фармон, фармоиш ва йўриқнома кабилардир.

Адабиётлар шарҳи. Ишнинг манбавий асосларини революцион қонунчилик муаллифлари томонидан таклиф этилган, социалистик ғоялар ифодаланган асарлар, совет ҳукумати қабул қилган туркум меъёрий – ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами, матбуот ва фундаментал тарихий адабиётлар ташкил этади.

Тадқиқот методологияси. Революцион қонунчилик тараққиёти формацион ёндошув мезони талаблари замирида таҳлилга тортилиб, тарихий-генетик метод асосида янги тузум билан эски тартиблар ўртасидаги муносабатлар – мутаносиблик, фарқлар, ўзгариш ҳамда янгликлар қарама-қаршлиги қиёфаси кўрсатиб берилади.

Таҳлил ва натижалар. Партия қабул қилган ва тасдиқланган расмий ҳужжатлар ўз навбатида совет, хўжалик органлари томонидан тўғридан - тўғри ижро учун қабул қилинган. Соҳа, тармоқлар кесимида ишни тўғри ташкил этиш ва ўзаро мувофиқликни таъминлашда турли инструкциялар, буйруқ ҳамда кўрсатмалар аҳамиятини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим бўлади.

Совет ҳукумати вертикал қурилиши тоталитар режимда фаолият юритиш ва буюракратик бошқарувни тақазо этади. Революцион қонунчилик ташаббусининг ўзига хослиги марказий давлат бошқарув органлари томонидан тайёрланган юридик актларда қуйи бўғиндаги маҳаллий бошқарув ҳамда хўжалик органлари фаолиятининг барча жиҳатларини тўла қамраб олишга қаратилгани билан ажралиб туради.

Социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизимида ўтишпойдевори ер тўғрисидаги декрет ҳамда ерни национализация қилиш қонунлари[1] қабул қилиниши билан қўйилди. Янги тизимҳуқуқий асослари назария талабларидан келиб чиқиб, амалиётда юзага келган камчиликлар туфайли мунтазам тузатишлар киритиб бориш одати билан олиб борилди. Амалда янги тизим мезонларини мунтазам мустаҳкамлаб бориш кўзда тутилди. Коммунистик партия ва совет ҳукумати томонидан аграр дастурларни амалга ошириш учун қабул қилинган бир қатор қарор ва декретлар юқоридаги фикрларга яққол мисол бўлди. 1917 йилнинг 3 ноябр санасида “Волость комитет тўғрисида”ги декрет қабул қилинди. Шу йилда соҳага алоқадор яна 3 та ҳужжат қабул қилинди [2, -Б. 80].

Ягона шахс (ҳукумат раҳбари) хохиширодаси билан яратилган ҳуқуқий баъза кейинчалик совет ҳукумати қонунчилигида қўшима изоҳларни талаб этилишига, оқибатда

“қонун ости” деб ном олган яна бир туркум ҳуқуқий жамланмани юзага келишига замин ҳозирлади. Тор доирадаги, чекланган тафаккур асосида қабул қилинган, назарий ғоялар билан йўғирилган қонунчилик амалиёти социалистик хўжалиқни ташкил этишда бир қатор тўсиқларга сабаб бўлди.

“Партиянинг коопреация иши тўғриси”даги қарорида юқоридаги фикрлар учун асос бўлишга арзигулик мисоллар топиш мумкин. Турли кўринишдаги кооперациялар ўртасидаги ўзаро алоқа ва жойларда уюшмалар ташкил этиш хўжалиқ юритиш зарурятидан келиб чиқади. Бирлашиш пролетариатнинг кооперация ишига салбий таъсир кўрсатмаса-да, бу турдаги ишлаб чиқариш ҳамкорлигидан ўта эҳтиёт бўлиш лозим, бу масала ҳали ноаниқ ва етарли тажриба йиғишни талаб этади [3, -Б. 51]. Модомики, революцион қонунчилик илдизлари XIX аср амалиётида синовдан ўтган ва йиғилган тажрибаларга таянилган экан, совет ҳокимияти ўрнатилган XX аср жамиятдаги табақалашув янада кучайиб, ижтимоий институтлар ўртасидаги конфликт кескин тус олганини ҳисобга олиш талаб этилган. Қишлоқда рўй берган табақаланишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ҳозирги вақтгача бу табақаланишнинг асосий элементлари ердангина иборат бўлмай, балки, кўпроқ, жамғариш қуролигава камқувват элементларни эксплуатация қилиш воситасига айланаётган савдо, чорва моллари ҳамда инвентарлардан иборат эди [4. –С. 34].

Тайёрланган юридик ҳужжатлар қуйи бўғинда сўз-сиз қабул қилинар экан, вақт ўтиши билан амалиётда уларнинг камчилиги аниқланиб, юқорига тушунтириш, хат, ҳисобот мазмунида билдириб турилди. Айни синовдан ўтган бошқарув принциплари дастлаб беихтиёр ҳукумат томонидан ўзлаштирилиб, такомиллашган кўринишда қайта татбиқ этилиши совет ҳукумати марказлаштириш сиёсати мувоффақияти омилларидан бирига айланди. Йирик коллектив қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тизими қонунчилиги мазмуни Ўзбекистон аҳолиси учун тушунарсиз, баъзида ғайри табиий бўлиб туюлган. Марказ бошқарув дастакларни маҳаллий кадрларга ишонмас, партия ва ҳукумат қуйи бўғинларида ҳам рус миллатига мансуб бўлганларни жойлаштиришга жон жаҳди билан уринарди. Юзага келган вазиятда, советларнинг жойлардаги органлари маҳаллий фаоллар ва аҳоли билан зарур бўлган алоқани таъминлай олмадилар оқибатида, юқоридан юборилган директиваларни ҳаётга татбиқ этиш жараёни мураккаб кечди. Юқоридагиларни инобатга олиб, 1925-1930 йиллар фаолият юритган “Кошчи” уюшмаси қарорлар мазмунини аҳолига тушинтириш, аксинча қонунчиликда аниқланган камчилик ва нуқсонлар тўғрисида юқорига хабар берувчи кўприк ташкил этилди [5]. Уюшма қишлоққа ҳукумат сиёсатини ўтказиш воситаси сифатида советларнинг доимий диққат марказида бўлди.

Шунингдек, партия Марказий аппарати томонидан ўтиш даври қийинчиликлари ҳисобга олиниб, Иттифоқдош республика партия комитетлари ҳамда советларга расмий тушинтириш хатлари жўнатиб турилди. Жойларда маҳаллий давлат бошқарув органлари ўз фаолиятларини бевосита юқоридан юборилган хатлар асосида ташкил этиш тартиби шу заилда юзага келади. Чунончи, янги иқтисодий сиёсат борасида тарқалган миш-мишлар туфайли Ўзбекистон ҳукуматига юборилган хатда: “Республикада ўтказилаётган янги иқтисодий сиёсат бу маҳаллий феодал-патиархал элементларнинг эркин савдо ва пул капиталига ўтиши, пролетариат ва яримпролетариат оммани иқтисодий қулликка солиш ёхуд сиёсий бўйсундирилишини англамайди [6, -С. 223]” мазмунида тушинтириш берилди.

Халқ хўжалиги муаммоларни кўтариб чиқиш, уларнинг ечими борасида таклиф ва тавсиялар бериш оммалашган Сталин даври анъанаси СССР парчалангунга қадар ва ҳатто бугунги кунда ҳам (Россия Федерацияси ҳамда баъзи собиқ иттифоқдош

республикаларда) сақланиб қолгани эътиборга молик. Ушбу тавсиялар кўп ўтмасданхалк хўжалиги тармоқ муаммоларини бартараф этишга мўлжалланган нормалар шаклида расман ваколатли давлат ва хўжалик органлари томонида қарор кўринишда тасдиқланиб, амалиётга татбиқ этилади.

Сталин 1933 йил мамлакатда ғалла етиштириш масаласига бағишланган йиғилишда қилган чиқишида социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизимини комплекс таҳлил этиб, соҳадаги камчилик ва нуқсонлар, уларни бартараф этиш юзасидан ўз таклифларини илгари сурди. Жумладан, колхоз тизимига ўтилиши майда ишлаб чиқарувчиларининг хўжалик юритиш жараёнида юзага келадиган ташвишларини жамоавий тартибда хал этишга ўтиш демакдир. Колхозаъзоларнинг тенг маъсулиятлилиги ҳамда муаммоларни колхоз раҳбарияти томонидан хал этилиши, ва асосан деҳқонни ғалласиз қолиш хавфидан ҳимоялашга қодир бўлган универсал тизим сифатиданамоён бўлмоқда. Лекин, муаммо шундаки, юзлаб ёхуд минглаб деҳқон хўжаликларини бирлаштирган йирик қишлоқ ишлаб чиқариш тизими - колхоз фаолиятини иқтисодий қонуният асосида ташкил этиш мумкинми? Йўқ албатта! Колхоз барқарорлиги ишни режа асосида ҳамда совет бошқарув тизими қоидаларини тўлиқ тушиниб етишга қодир бўлган ёш, етарли малакага эга кадрларни жалб этган ҳолда эришиш мумкин [7, -С. 63]. Йиғилишда билдирилган фикр ва мулоҳазалар қисқа фурсатда қишлоқ хўжалиги тизими режа механизмининг ҳуқуқий асоси яралишига олиб келди. Оқибатда аста-секинлик билан маъмурий буйруқбозлик иллатлари билан тўлган, колхознинг деярли ҳар бир фаолияти қамраб олинган қонун лойиҳалар тайёрланиб, кўрсатгичларни аниқлашга киришилди. Кейинчалик ҳукумат раҳбари Н.С.Хрушев: “Қишлоқ хўжалиги соҳасида топшириқларни ҳаддан ташқари кўплиги, фаолияти бир неча кўрсатгичлар билан баҳоланиши, олиб борилаётган ислохатларимизга тўсиқ бўлмоқда....” - деб танқид қилганди. Дарҳақиқат, колхозлар йил давомида район қишлоқ хўжалиги органлари учун ўн минг индекаторли бўйича ҳисобот тайёрлашга мажбур этилган. Урушгача бўлган давр билан таққосланганда букўрсатгичлар қариб 8 баробарга оширилган [8, -С.90].

Вақт ўтиши билан қонунчиликда ўзига хос иерархия вужудга келди. Марказий бошқарув актлари умумий социалистик тамоиллар негизида мақсадга эришишнинг аниқ йўлини белгилаб берган бўлса, хўжалик органлари ўз фаолияти юзасидан социалистик халк хўжалиги талабларига мослашган эластик қоидалар ишлаб чиқишга ихтисослашди.

Назария, қонунчилик ва амалиёт ўртасидаги номутаносиблик сабаби ҳуқуқий баъзани ниҳоятда кенг - кўлам ҳосил қилгани, уни мувофиқлаштиришнинг амалда имкони йўклиги билан изоҳланади.

Бир қарашда социалистик қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тизими муайян давр, ҳуқуқий нормалар жойлардаги маҳаллий ҳукумат ва давлат бошқарув органлари ихтиёрига ином этилгандек бўлиб кўринади. Аслида эса олдиндан (Қарорлар тўғридан-тўғри, реал имкониятлар ҳисобга олмасдан қабул қилинган) марказдаги олий бошқарув органлари томонидан қабул қилинган қарорларни маҳаллий шарт-шароитларга мослаштириш ишларигина жойларда бажарилган. Иттифоқ шароитида қишлоқ хўжалиги соҳаси учун юқоридан татбиқ этилган директиваларга мослашиши жараёнида ўзига хос мураккабликлар юзага келади. ЦК МКнинг 4 пленуми ва ЎзКПнинг иккинчи қурултойи директиваларига асосан декрет тузиш чоғида бир қатор муаммоли вазиятларга дуч келинди. Декрет уч ой давомида тузилди, қайта тузилди, тўғирланди қийинчилик туғдирган асосий масала норма бўлди. Мусодара қилиниши керак бўлган помешчик ерлари Фарғонада 40 десятина, Самарқанд ва Тошкент учун эса 50 десятина белгиланган. Бундан ташқари, кулоқлардан мусодара қилиниши ва сақланиб қолиши лозим бўлган ерлар, иккинчи категориядаги шаҳар ва қишлоқ савдогарларига қарашли ерларни бутунлай тугатиш талаб этилган. Кўпчиликкатта хатога йўл қўйиб, масала моҳиятини тушиниб етмасдан, бу таклифни қўллаб - қувватлаб турибди, муаммо шундаки,

хўжаликларни тугатилиши катта ҳажмдаги ишсизлар армиясини юзага келтиради. Аини шу масала бизни жуда кўп тер тўкишга мажбур этди[9, -С. 394].

Қишлоқ хўжалиги йўналишида қабул қилинган қарорлар шу қадар кўп эдики, ҳатто тадқиқотчилар ҳужжатларни статистик ёндошув асосида таҳлил қилишга мажбур бўладилар. Н.С.Хрушевнинг 10 йиллик ҳукмронлиги даврида Коммунистик партиянинг 14та пленуми бевосита қишлоқ хўжалик соҳаси масаласи муҳокамаларига бағишлаб ташкил этилди. Шахсан биринчи секретар томонидан 1960 йил кузидан 1964 йил июнга қадар ЦК Президиумига қишлоқ хўжалиги соҳасини турли мауммолари кўтарилган 12 та махсус хат юборилди[10].

Совет ҳукуматида юқори турувчи ташкилотларнинг қуйи бўғин учун белгилаган тадбирлар буйруқ, аксинча қуйидан юқorigа йўлланган ҳужжатлар ҳисобот кўринишида айрабошланган. Биргина фарқ марказ директив акти иттифоқдош республика ҳукумати томонидан қисман маҳаллий хусусиятларга мослаб, қайта қабул қилинишида. 1962 йил 22 март ЦК КПСС ва СССР Министрлар совети пленумида «Қишлоқ хўжалиги бошқурувиникайтақуриштўғриси»даги қарорнинг қабул қилди. Қарор матни ўз навбатида 4 бўлим: 1) худудий колхоз - совхоз ва совхоз-колхоз ишлаб чиқариш бошқармаси; 2) область, ўлка ва автаном республика қишлоқ хўжалик бошқармалари; 3) Иттифоқдош республика қишлоқ хўжалиги бошқарув органлари; 4) қишлоқ хўжалиги бўйича иттифоқ кўмитаси[11] га ажратилди. Бу қарор иттифоқдош республикаларга қайта қуриш тадбирлари заминида белгиланган вазифаларни зудлик билан бажариш вазифасини юклади. Маъмурий буйруқбозлик тизими талаблари асосида Ўзбекистон ЦК КП 1962 йил апрелида бўлиб ўтган 2 пленумида “Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини бошқариш тизимини яхшилашда ЦК КП ва партия ташкилотлари вазифаси тўғриси”даги қарорни қабул қилиш билан тошриқни бажарди. 14 банддан иборат қарор республика қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш ўзига хос хусусиятларни назарда тутиб, Ўзбекистон ЦК КП бюроси, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети, обком партия, Қорақалпоғистон АССР ва облизполкомларга ўн кун муддатда районлараро, областлараро бошқармаларни ташкил этиш, ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлов министрликларига ташкил этилаётган органни колхоз вазовхоз бошқарувини тўла тушинишга қодир салоҳиятли кадрлар билан таъминлаш вазифасини юклади[11]. Ҳар иккала қарор қиёсий ўрганилганда “Марказ”нинг қонунчилик ташаббуси яққолнамоён бўлади, март пленуми қарори иккинчи бўлим 14 бандида иттифоқдош республика ЦК компартияси биринчи секретарига қишлоқ хўжалиги кўмитаси ташкил этиш вазифаси топширилган бўлса, ўз навбатида иттифоқдош республика биринчи секретари маъмурий буйруқбозлик қоидалариталабига кўра қуйи бўғиндаги ижро органларига ушбу топшириқни йўналтириш билан ўз ваколатига кирувчи топшириқни бажарди.

Қишлоқ хўжалиги соҳаси ҳуқуқий асосини ташкил этувчи қарорлар мазмуни беихтиёр ўзига диққатни тортади. Йирик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига ўтиш жараёнида, коммунизм қуриш назарияси асосида шакллантирилган қарорлар мазмуни совет ҳукумати мавжуд бўлган бутун бир даврда ўз долзарблигини сақлаб келди. Асосан, Ленин ҳамда К.Маркс ғояларидан парчалар келтириш одатга айланган ҳужжатлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш негизи – коллективлик қатъий туриб ҳимоя қилинган ҳолда қабул қилинди. Шунингдек, қарорлар мазмуни борасида гап кетганда такрорланиш, ўхшашлик ва ҳатто бир қарорни номини ўзгартириш билан қайта қабул қилинган ҳолатлар ҳам учраб туради. 1918 йилдан 1930 йилга қадар қишлоқ хўжалиги турли масалаларига бағишлаб қабул қилинган 24 меъёрий ҳужжат[12] ларда “қишлоқ аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига, саноат ва енгил санот тармоқларнинг хомашёга бўлган талабни қондиришда” мазмунидаги жумлани қайта-қайта учратиш мумкин бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, соҳада кўзда тутилган мақсадларга ўн йиллар давомида эришиш имкони бўлмаган. Модомики, ўн йиллар мобайнида бир хил мақсад илгари

сурилган экан, бу тармоқ муаммоларини жиддий эканлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Декрет о земле и иные законы о социализации земли ... <http://museumreforms.ru/node/13720> (Мурожаат қилинди 13.12.2023 йй).

2. Аминова Р.Х. Аграрная политика Советской власти в Узбекистане (1917-1920 гг) издательство академии наук Узбекской ССР. Тошкент-1963. –С. 80

3. Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988) / КПСС ; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС ; Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. - 9-е изд., доп и испр. - М. , 1983-1990. - 16 т. - В надзаг.: Ин-т марксизма - ленинизма при ЦК КПСС. Т. 2 : 1917-1922. 1983. –С. 586.

4. Совет иттифоқи коммунистик партияси. Съездлар, конференциялар ва марказий комитет пленумлари резолюция ва қарорларида. 2-қисм. 1924-1930. Тошкент-1954. Ўзбекистон ССР давлат нашриёти. –Б. 51.

5. М. Давлетов - Юсупов. Об участии союза “Кошчи” в укреплении местных советов Узбекистана // Общественные науки в Узбекистане. Год издания восьмой, Ташкент: Издательство Академии науки Узбекской СС, 1965 г. №2. –С.34.

6. Коммунист 1 марта, 1922 г.

7. В.И. Сталин. Сочинения. -Т. 13. -М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. –С. 223.

8. Н.С. Хрущев. О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР. Госполитиздат-1953. –С. 63.

9. Акмаль Икрамов. Избранные труды. Том-1. -Ташкент: Узбекистан, 1972. –С. 90.

10. Зеленин И.Е. Аграрная политика Н.С.Хрущева и сельское хозяйство // Труды Института российской истории РАН. 1997-1998 гг. Вып.2/Российская академия наук, Институт Российской истории; отв. ред. А. Н.Сахаров. М.: ИРИ РАН, 2000. –С. 394.

11. Правда Востока 25 март, 1962 года.

12. Правда Востока 1 апрель, 1962 года.

13. Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988) / КПСС ; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС ; Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. - 9-е изд., доп и испр. - М. , 1983-1990. - 16 т. - В надзаг.: Ин-т марксизма- ленинизма при ЦК КПСС. Т. 2,3,4,5.